

ЛЕКСИЧНІ РІВНІ Й ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ МЕТАЛІВ

У статті за допомогою логіко-поняттєвого аналізу виявлено основні лексичні рівні, тематичні групи та підгрупи української термінології художньої обробки металу. Показано, що терміни художньої обробки металу становлять термінологічну систему, де кожна одиниця фіксує і виражає істотні ознаки окремого поняття, відбиває зв'язки між поняттями та вказує їхнє місце в системі.

Ключові слова: термін, термінологія, тематична класифікація, системність термінології, художня обробка металів.

Колпаков М.А. Лексические уровни и тематические группы в украинской терминологии художественной обработки металлов. В статье с помощью логико-понятийного анализа выявлены основные лексические уровни, тематические группы и подгруппы украинской терминологии художественной обработки металла. Показано, что термины художественной обработки металла составляют терминологическую систему, где каждая единица фиксирует и отражает существенные признаки отдельного понятия, отражает связи между понятиями и указывает их место в системе.

Ключевые слова: термин, терминология, тематическая классификация, системность терминологии, художественная обработка металлов.

Kolpakov M.O. Lexical Level and Thematic Groups Ukrainian Terminology Artistic Metal Working. Actuality of the article due to the fact that the Ukrainian artistic metal working terminology has not been the subject of special research, study and next analysis and will contribute to normalization of Ukrainian terminology. The aim of the article is to identify the main thematic groups of terms of artistic metal working, using logical and conceptual analysis. The objective of research is to analyze the lexical level thematic groups of terminology, establish relations between them. Thematic groups of terminology of Ukrainian artistic metal working is analyzed. There is a thematic classification of terminology according to the logical and conceptual level that is the foundation of its organization. It is concluded that the terms of artistic metal working that are arranged in a terminology system, where each unit captures and expresses the essential features of a particular concept, reflect the relationships between concepts and indicate their place in the system.

Key words: term, terminology, thematic classification, organization of terminology, artistic metal working.

Українська мова, як і більшість мов світу, невпинно розвивається, а це вимагає постійного дослідження її лексики й термінології, які мають належним чином відображати нові мовні явища з урахуванням традицій мови й тенденцій її розвитку. Разом із науково-технічним прогресом динамічно прогресує термінологія. Не випадково мовознавці виявляють сталий інтерес до формування, структури та функціонування окремих терміносистем української мови. На сьогодні досліджено найрізноманітніші терміносистеми: психологічна (Л. Веклинець), географічна (П. Чучка), військова (Т. Михайленко, Л. Мурашко, Я. Яремко), хімічна (Г. Наконечна), геологічна (М. Годована), судово-медична (Т. Лепеха), церковна (С. Бібла), мовознавча (В. Захарчин), друкарська (Е. Огар) та багато інших. У цих працях описано різні явища, що виникають унаслідок розвитку терміносистем, з'ясовано перспективні засоби творення термінів.

Джерельною базою роботи стали етнографічні розвідки з художньої обробки металів, відповідні підручники, навчальні посібники, енциклопедії, зокрема: А. В. Варава «Сучасна енциклопедія декоративно-прикладного мистецтва» (2007.), Т. В. Кара-Васильєва «Декоративне мистецтво України ХХ століття: У пошуках «великого стилю» (2005), Є. А. Антонович. «Декоративно-прикладне мистецтво: Навч. посібник для студентів пед. ін-тів.» (1992), «Історія декоративного мистецтва України : У 5 т.» (2011) та інші.

У зв'язку з відродженням протягом останніх десятиліть українських національних традицій нагальною є потреба вдосконалення, унормування й стандартизації систем термінів, сформованих на базі слів із так званим національно-культурним компонентом. До них зараховують термінології найдавніших ремісничо-виробничих і художньо-виробничих обрядів, промислів. Серед останніх окрему, чітко окреслену групу становить термінологія декоративно-ужиткового мистецтва. На сучасному етапі розвитку нашої держави гострою лишається проблема збереження та примноження культурної спадщини українського народу.

Декоративно-ужиткове мистецтво живе й розвивається з прадавніх часів на основі спадковості традицій. Це важлива частина традиційної народної культури, яка включає, крім того музичне, поетичне, театральне, танцювальне, образотворче мистецтво, народне будівництво тощо. Твори декоративно-ужиткового мистецтва є цінними пам'ятками народної культури, хранителями традицій попередніх поколінь. Цей вид мистецтва щонайповніше поєднує здобутки народної матеріальної та духовної культури, торкаючись також і сфери знань, естетичних поглядів, смаків, етичних переконань, звичаєво-обрядових аспектів тощо.

Деякі з терміносистем декоративно-ужиткового мистецтва вже були об'єктом наукових розвідок в українському мовознавстві, зокрема в межах термінознавства. Захищено дисертації, у яких вивчалися:

- професійна лексика лісосплаву в ареалі українських говірок Карпат (Іван Сабадош; 1974);
- термінолексика художньої кераміки (Ніна Левун; 1983);
- назви вишивальних технік у гуцульських і суміжних з ними говірках (Ірина Зінченко; 1997);
- лексика художньої різьби по дереву (Оксана Гриджук; 2001);
- терміносистема художнього розпису (Юлія Риси́ч; 2003).

Разом із тим українська термінологія *художньої обробки металу* ще не була предметом спеціального дослідження. Цим і зумовлена актуальність розвідки, оскільки аналіз зазначеної термінології є важливий для подальшого унормування мови та популяризації української культури. Мета дослідження полягає у виявленні основних тематичних груп термінів художньої обробки металу за допомогою логіко-поняттєвого аналізу. Завдання дослідження – проаналізувати лексичні рівні й тематичні групи термінології, встановити співвідношення між ними.

Українська термінологія художньої обробки металу становить самостійну систему мовних одиниць, серед яких можна виділити найменування

властиві термінології художньої обробки металу, та елементи, притаманні іншим галузям металообробки. Термінологія художньої обробки металу є організованою і впорядкованою системою найменувань спеціальних понять [7: 72] й включає в себе системи термінів ливарництва, мосяжництва, ювелірної справи, ковальства та ін. Наявність таких зв'язків між названими системами пояснюється існуванням спільного прошарку слів, що сформувався у своїй основі за рахунок термінів на позначення термінологічних процесів (*позолота, рубання, розсікання, протягування, відливання, пробивання, інкрустація*), інструментів (*горно, тигель, щипці, пуансон, киянка, зубило, лецата, пробійник, ригель*).

Термінологія художньої обробки металу входить у загальну терміносистему обробки металу. До неї також належать терміни, що використовуються в інших галузях металообробки. Це слова на позначення загальних понять: матеріали та їх властивості (*метал, чорні метали, кольорові метали, ковкість, пластичність, температура плавлення*), процеси обробки (*витягування, відливання, торсування, зварювання, клепання*), інструменти (*молоток, ковадло, лецата, тиглі, напилек*).

У мовознавстві відображено різні підходи до аналізу теоретичних аспектів системності терміна (Т. І. Панько, В. П. Даниленко, Л. О. Симоненко). На думку В. П. Даниленко, системність терміна відображає його сутність, тому що його значення визначається значенням відповідного поняття. Відповідність терміна і реальності проявляється в тому що: по-перше, поняття відображає реальність і знаходить своє втілення в терміні-слові чи терміні-словосполученні; по-друге, термін розкриває чи допомагає розкрити його суть [1: 7-67]. Погоджуємось із думкою Т. І. Панько про те, що основним принципом організації термінів є створення взаємооднозначних відповідностей між системою спеціальних понять і системою термінів: одне поняття – один знак, один знак – одне поняття [5: 20]. Поряд із цим сам мовець визначає межі спеціального поняття, названого певним терміном. З іншого боку, «наповнивши даний термін-знак конкретним змістом, ми зобов'язані його використовувати у межах однієї терміносистеми тільки в цьому значенні, у строгій відповідності з вкладеним у нього значенням» [2: 58].

Т. І. Панько та Л. О. Симоненко, зокрема, вважають, що цілісна терміносистема має бути об'єднана поняттєво, лексико-семантично і структурно [5: 14]. Системність терміна реалізується на двох рівнях: як елемент терміносистеми і як елемент мовної системи, тобто, «у плані змісту і плані виразу» [8: 15]. «У плані змісту відбивається суть поняття, обумовлена місцем останнього серед інших понять, забезпечується його точність, лаконічність, однозначність. У плані виразу системність досягається однотипністю словотворчих моделей» [8: 15].

За лексичним складом термінологію художньої обробки металу можна поділити на такі рівні:

1) лексика української літературної мови, до якої належать загально-вживані лексичні одиниці, які функціонують як у системі літературної мови, так і в терміносистемі художньої обробки металу, але вже із частковою чи повною зміною значення (*ванна, голки, метал, форма, піч*);

Наприклад: **Ванна** (ванна з електролітом) – частина гальванічної установки [11: 150];

Форма – пристрій, у який заливають розплавлений метал при виробництві виробів чи деталей [6: 183];

2) діалектна лексика, яка функціонує в основному на позначення орнаментальних мотивів, інструментів та видів обробки, що виникли від часів зародження ковальства до ХІХ–ХХ століття (*келеф, табівка, чепрага, згарда, лускоріх*). Наприклад: *У всіх етнографічних груп – гуцулів, лемків, бойків, польських гуралів, що живуть в Карпатах, одним з головних видів зброї був «топірець» – ціпок з довгою рукояткою в формі сокири або молотка – бартка, «келех» (або келеп), «чекан» [4: 303–309].*

Табівка – Гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече [9: 9].

До найдавніших металевих виробів належать **чепраги** – металеві, здебільшого литі з кольорових металів і додатково оздоблені застібки, переважно для жіночих прикрас – **шелестів** (металеве намисто з невеликих круглих дзвіночків, які виготовляли і носили на Гуцульщині), сороківців (те ж, що і шелест), хрестикових **згард** (намисто з монет або хрестиків) [3: 174].

3) власне термінологічна лексика, до якої належать власне терміни художньої обробки металу, та терміни, що функціонують у декількох терміносистемах та зафіксовані у спеціальній літературі – підручниках, довідниках, словниках (*горно, температура плавлення, сплави, ажурна скань, алмазна паста*), наприклад: **Ажурна скань** – тонкий скручений золотий, срібний або мідний дріт, з якого виготовляють ажурний візерунок; ювелірний виріб із таким візерунком [10: 251].

Температура плавлення – температура при якій відбуваються перетворення металу з твердої форми в рідку [6: 171].

Горно – 1). Проста відкрита піч для нагрівання або плавлення металів. Необхідним приладдям кузні було ковальське горно у вигляді жаровні, що служила для розжарювання заліза перед куванням; 2). Частина шахтної печі (доменної, вагранки і т. ін.), над якою згоряє паливо і плавиться метал [9: 134].

На підставі аналізу різноманітного фактичного матеріалу можна стверджувати, що сучасна терміносистема художньої обробки металу складається з таких основних лексико-тематичних груп спеціальних найменувань, які у свою чергу поділяються на окремі мікрогрупи:

1. *назви матеріалів та їхніх властивостей* – сюди входять власне метали та сплави, з яких виготовляють вироби, мінерали, коштовне каміння та інші матеріали, якими користуються майстри. Група «найменування матеріалу та його властивостей» складається з таких мікрогруп:

а) назви металів та їх сплавів (*бронза, залізо, мідь, срібло, сталь, олово, мельхіор, ртуть, нейзильбер, платина*);

б) назви мінералів (*опал, алмаз, рубін, агат, смарагд, перли*);

с) назви руд (*бура руда, болотна руда, залізна руда*);

д) загальні терміни (*дерево, фольга, вугілля*);

2. *назви інструментів та обладнання* – у сучасних умовах обробку металу проводять або вручну, або на машинах. Інструменти служать для переміщення, захвату, підтримки, виміру заготовок у процесі обробки та виготовлення виробів. Група термінів на позначення інструментів складається з таких мікрогруп:

а) інструменти для обробки металу: (*тигель, пуансон, молот, молоток, ковадло, лещата, зубило, напилок, гальванічна установка*);

б) назви частин інструментів: («*хомут*», «*лице*», «*лапи*», «*хвостовик*» – *назва частин ковадла, ванна з електролітом*);

3. *назви процесів обробки* – до цієї групи входять назви, на позначення процесів, за допомогою яких відбувається обробка металу, виготовлення виробів чи деталей. До групи «*назви процесів обробки*» входять такі мікрогрупи:

а) назви технологічних процесів та етапів роботи (*рубання, лиття, кування, електричне зварювання, полірування, пробивання, витягування*);

б) назви технік та видів обробки (*скань, зернь, інкрустація, бронзування, графітування, емальювання, позолота*);

4. *назви виробів* – переважна більшість термінів цієї групи використовується на позначення виробів домашнього вжитку, наприклад: *лускоріх* – *пристрій для розколювання горіхів*, *бобріки* – *декоративні гудзики*, також сюди входять вироби сакрально-обрядового значення та військове спорядження. Розмежування понять у групі «*назви виробів*» впливає з розмаїття предметів, що виготовлялись ковалями, ливарниками, ювелірами, мосяжниками та іншими майстрами художньої обробки металу:

а) речі домашнього та повсякденного вжитку (*окуття скрині, замки, ножі, табівки, лускоріх, таці, кубки, кресало*);

б) зброя (*гармата, гармата-тарасниця, гаківниця, палаш, шабля, меч, рушниця, топірець*);

с) прикраси (*чепраги, ковтки, гудзики-бовтиці, брошка, діадема*);

д) архітектурні частини (*кронштейни, ґрати на вікна, балюстради*);

е) посуд (*келих, блюдо, кубок, соусниці*);

ф) сакральні предмети (*дарохранильниця, кадило, хрести натільні, вотум, дзвони, хрести (для церков)*);

5. *терміни орнаменталії* – орнаментальні візерунки слугували оберегами й мали велике значення в культурі українців. Розвиток орнаментальних систем, їх мотивів та елементів у народному мистецтві є своєрідним прикладом вірувань та уявлень народу, його рівня й розвитку культури [3: 174]. Група «*терміни орнаменталії*» має у своєму складі такі підгрупи:

а) власне орнаментальні терміни (*фриз гірляндовий, фриз орнаментальний, орнаментальна композиція, орнаменталія акантова*);

б) елементи орнаменту (*калачики, ружі, кривульки, колючатки*).

6. *спеціальні технічні терміни* – до цієї групи входять терміни, що використовуються переважно майстрами художньої обробки металу та фахівцями в суміжних галузях (*заготовка, прийоми кування, металопластика, ковальське зварювання*);

7. *агентивні назви* – терміни на позначення назв осіб за видом їх діяльності (*ливарник, коваль, ювелір, бляхар*).

Отже, спираючись на результати дослідження можна стверджувати, що терміни художньої обробки металу організовані в термінологічну систему, де кожна одиниця фіксує й виражає суттєві ознаки окремого поняття, відбиває зв'язки між поняттями та вказує їх місце в системі, оскільки значення кожного окремого терміна пов'язане та скоординоване зі значенням інших термінів у цій системі [8: 16]. У подальшій науковій роботі буде детальніше досліджено лексико-семантичні та словотвірні особливості української художньої обробки металу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Даниленко В. П.** Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии. – М. : Наука, 1971. – С. 7-67. 2. **Даниленко В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с. 3. **Історія** декоративного мистецтва України: У 5 т. Т. 4 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2011. – 512 с. 4. **Кузик В.** Палиця, келеф, топірець у традиційному костюмі гуцулів / В. Кузик // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2013. – Т. 1. – С. 303-309. 5. **Панько Т. І.** Від терміна до системи / Т. І. Панько. – Львів : Вища школа, 1979. – 148 с. 6. **Словник** термінів з металургії, металознавства та матеріалознавства [Текст] / О. В. Петухова [та ін.]; Нац. металург. акад. України [та ін.]. – Д. : Економіка, 2011. – 204 с. 7. **Пристайко Т. С.** Лексико-номинативная организация специального текста. Монографія / Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ : УкО ІМА-прес, 1996. – 200 с. 8. **Симоненко Л. О.** Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1991. – 152 с. 9. **Словник** української мови: в 11 томах. / [Ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка 1970-1980. – Том 10: Т-Ф [ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк]. – К. : Наукова думка. 1979. – 658 с. 10. **Словник** української мови: в 11 томах. / [Ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка 1970-1980. – Том 2: Г-Ж [ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук]. – К. : Наукова думка. 1971. – 550 с. 11. **Словник** української мови: в 11 томах. / [Ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка 1970-1980. – Том 9: С [ред. І. С. Назарова, О. П. Петровська, Л. Г. Скрипник, Л. А. Юрчук]. – К. : Наукова думка. 1978. – 916 с. 12. **Сучасна** енциклопедія декоративно-прикладного мистецтва [Текст] / Л. В. Варавя ; пер. з рос. І. Г. Данилюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 303 с.

Колпаків Михайло Олександрович – аспірант Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Національної академії наук України, Україна, 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Тел. +38 (063)972-79-28

E-mail: Mykhailo.Kolpakov@gmail.com

http://orcid.org/0000-0003-1428-676X

Колпаків Михайло Олександрович – Postgraduate student, Potebnia Institute of Linguistics, National Academy of Science of Ukraine, Ukraine, 01001, Kiev, Hrushevskoho Str., 4.